

מקירת ספרים

קונילמלים: דתיים בקולנוע הישראלי

אדם צחי, נרמל, 2024. 201 עמ'.

יהודה ויטלזון*

בשנים האחרונות, ריבוי הייצוגים של דת ומסורת יהודית בסרטים וסדרות טלוויזיה בישראל מוביל לפרסום מחקרים שונים בנושא. ניתן להצביע על ארבעה מעגלי מחקר בהקשר של דת ואומנויות המסך. המעגל הראשון עוסק בשפה קולנועית יהודית, וכולל מחקרים המנסים לזהות סוגי אסתטיקה קולנועית ומבעים קולנועיים ייחודיים שבאמצעותם ביקשו יוצרים להמחיש נוכחות אלוהית על המסך (למשל: פרצ'ק, 1998; Chyutin, 2015; Duvdevani, 2013). המעגל השני עוסק במיתוסים, מוטיבים וסמלים יהודיים, ומחקרים המשתמשים אליו מבקשים למצוא בסרטים התכתבויות מובהקות עם מקורות יהודיים ולעורר דיון ביחס לאמונה באל או לפרקטיקה הדתית (למשל: ריבלין, 2005; 2003; Zanger, 2018; Ben-Zvi Morad). המעגל השלישי עוסק במרחבי צירה שונים השייכים למרחב החרדי או הדתי-לאומי, ומנסה לאפיין את המגבלות, הסגנונות והמהות של הסרטים הנוצרים בהם (למשל: וניג, 2011, 2021; רקנטי, 2009).

המעגל הרביעי, שהוא הרחב ביותר, עוסק באופני ייצוגם של דתיים בקולנוע, לרוב בהקשר של הרקע החברתי-פוליטי בתקופה הנידונה, או בהקשר של זהות היוצרים.¹ אל מעגל זה מצטרף עתה ספרו של ד"ר אדם צחי, **קונילמלים** (אף שפרק הסיום שלו דן גם במיתוסים, מוטיבים וסמלים יהודיים). ספר זה מציע סקירה של סרטים שבהם בולטים ייצוגי דתיים, משנת 1935 ועד לשנת 2021.

ברבות השנים התפרסמו ספרי מחקר שהציגו מגמות בקולנוע הישראלי בכל הקשור לייצוג חיילים, נשים וקבוצות נוספות בחברה הישראלית, אך ספר מקיף בעברית המוקדש לייצוג דתיים טרם ראה אור, וכבר בכך חשיבותו של **קונילמלים**. שם הספר מושך תשומת לב ומעורר דאגה באשר למה שייחשף בו. אך מי שיתבונן בכריכתו יבחין במפגש בין קצוות – מחד גיסא הכותרת "קונילמלים" מסמלת, בעקבות טרילוגיית הסרטים הידועה, סטריאוטיפ של צעיר חרדי חלש, נשי, פגום ומיושן. מאידך

* ד"ר יהודה ויטלזון, החוג לתקשורת, מכללת אורות ישראל (Ywitelson@gmail.com)

גיסא, הצילום על העטיפה מציג את דמותו של משה בלנגה (שולי רנד) מתוך הסרט **האושפיזין** (גידי דר ושולי רנד, 2004) כשהוא עטוף טלית ואוחז לולב, כמו מוכן לקרב.

ייתכן שעבור הצופה הישראלי שאינו חובב קולנוע מושבע, אלו שני הסרטים המזוהים ביותר עם ייצוגי דתיים, והם גם אלו שממחישים את המהפך שחל באופי הייצוג: מייצוג רפרזנטטיבי בידי יוצרים שאינם מגיעים מהעולם הדתי ומתארים את מי שחיים בו ואת מנהגיהם בהתנשאות ושיפוטיות, אל ייצוג מורכב ומודע מבפנים, שמביע ביקורת אך גם אמפתיה והערכה. את המהפך הזה מציג המחבר כבר בפתיחה: "אם לסכם את הסיפור בשורה אחת, הרי שהיא תהיה: 'נפילתו ועלייתו של היהודי הישן בקולנוע הישראלי'" (עמ' 21).

לפני שני סרטי הקצה האלה, ביניהם וגם אחריהם, הופקו בישראל סרטים רבים שעסקו בתמה הדתית. מחקרים שונים פטרו עצמם מעיון בתקופות המוקדמות של ייצוגי דת, וקבעו כי ייצוגים אלה "נעדרו" או "הודחקו". אדם חצי נענה לאתגר, ומשווה בפרק הפתיחה בין סרטים שנוצרו בשנות ה־30 וה־40 והציגו דת ומסורת באופנים מגוונים. הוא אף מתאר לא פחות מארבעה סוגים שונים של מערכות יחסים בין ייצוגי דתיים ובין הרצון לברוא "יהודי חדש".

בסקירה, וגם בהמשך הספר, משולבים ציטוטים של הוגים, היסטוריונים, פוליטיקאים, אומנים, סופרים ומשוררים. ציטוטים אלו מעשירים ומגוונים את הקריאה, מציבים את הדברים בהקשר רחב יותר, ומראים כי הקולנוע הישראלי אינו מתקיים בחלל ריק. מחקרים קודמים כבר הצביעו על האופן שבו הצורך של התנועה הציונית לברוא "יהודי חדש" הוביל אותה לסמן מאפיינים שונים, ובתוכם הזהות הדתית, כ"בעייתיים", וצחי מציג את המגמה הזו בביקורתיות ומראה עד כמה היא השתרשה בתרבות הישראלית. עם זאת, לעיתים הוא עצמו חוטא בחיבור כמעט אוטומטי בין אופי "גלותי" ובין דתיות, כאשר הוא דן בסרטים שמנציחים את חולשת "היהודי הישן" על אף שייצוג הדת אינו מהותי בהם. כך למשל קורה בעת העיון בסרט **הם היו עשרה** (ברוך דינר, 1960) או במסמך התיעודי המטריד **סעדיה: שורשים במולדת** (זאב רב־נוף, 1951), שאומנם כוללים אלמנטים הקשורים לדת ולמסורת, אך באופן אגבי בלבד.

לאחר פרק הפתיחה, עובר המחבר לדיון בייצוגים בתקופות מאוחרות יותר. בעוד הפרק הראשון היה השוואתי, הפרקים הבאים מציעים סקירות כרונולוגיות של סרטים. בסקירות אלו צחי מאזכר רעיונות שעלו ממחקרים שונים, מעלה רעיונות משלו ומצביע על מגמות. למשל, רעיון חשוב שהוא מנסח קשור למוטיב הכפילות, המופיע בסרטים מתקופות שונות. לפי מוטיב זה, לישראלי יהודי שאינו דתי יש יכולת להעמיד פני דתי ולהתל בסביבתו כדי להשיג את מטרותיו. טרילוגיית **קוני למל** (ישראל בקר, 1966; יואל

זילברג, 1976, 1983) **וסנוקר** (בועז דוידזון, 1975) הן קומדיות מוכרות בהקשר הזה, אך צחי מראה שמוטיב זה קיים גם בדרמות משנות ה־90, כמו **האח של דריקס** (אורי ענבר ודורון צברי, 1994) או **שחור** (שמואל הספרי, 1994), ואפילו בסרטם של גיא עמיר וחנן סביון **מחילה** (2019).

מוטיב הכפילות שעליו מצביע המחבר מעיד על יחסי שנאה־אהבה בין הזהויות. הדינמיקות בין דמויות דתיות לדמויות לא דתיות בסרטים יכולות ללמד על שינויי עומק בחברה הישראלית. כמו בפרק הפותח, גם בפרקים העוסקים בתקופות מאוחרות יותר נמנע צחי מלהציג מגמה בודדת ושטחית, ומתאר את פסיפס העיסוק בתמת הדת גם בשנים שהיה דל יחסית. לדוגמה, הוא מראה את העיסוק הפרובוקטיבי והמטריד בתמה זו בסרט **הבננה השחורה** (בנימין חיים, 1976), ולהבדיל, את זה המעמיק, הפיוטי והביקורתי של הבמאי משה מזרחי בסרטיו **אני אוהב אותך רוחה** (1972) ו**איש רחל** (1976).

הפרק העוסק בייצוגי דת במאה ה־21 – תקופה שזכתה בכינוי "הגל התיאולוגי של הקולנוע הישראלי" (רוה, 2016; שוייצר, 2017) – כולל סקירה נרחבת ומרשימה של נסיבות עלייתה של תמת הדת בקולנוע ובטלוויזיה בישראל. הסקירה מציעה נימוקים חברתיים, פוליטיים, כלכליים ואפילו טכניים שהובילו לעלייה זו באיכות ובכמות.

מלבד סקירה חשובה זו, המחבר מבקש לתת סימנים בעשרות הסרטים שכללו תמה של דת החל משנת 2000, וביתר שאת החל משנת 2007. בהחלט עריכה אמיצה, הוא מחלק את הפרק הזה לשלושה תת־פרקים, ומוסיף לו נספח העוסק במיתוסים דתיים. אותם תת־פרקים מתארים שלוש מגמות של התייחסות לדת בקולנוע הישראלי – מבט ביקורתי, מבט מבפנים, שהוא אוהד יותר, ומבט אמביוולנטי. כל תת־פרק כולל חלוקה נוספת לשלושה סוגי ייצוג – חרדי, דתי־לאומי ומסורתי. יהיו מי שיראו בעודף סעיפים שכזה סרבול מכביד, אך המחבר מבקש להתעמק ולכן מציע, כמעט בעקשנות, את החלוקות השונות.

כאמור, על ייצוגי הדת בסרטי המאה ה־21 נכתבו לא מעט מאמרים. חלקם עסקו באפשרות של שפה קולנועית דתית יהודית, חלקם בחנו מוטיבים וסמלים, ואחרים עסקו באופני הייצוג של הדמויות השונות. צחי מצליח לחדש ולאתר מגמות מעניינות בסרטים מתקופה פורייה זו. כך למשל הוא מתאר את הייצוג של דתיים־לאומיים בטרילוגיה של יוסף סידר כמאבק בין שלושה טיפוסים מאוכלוסייה זו: הדתי הבורגני, איש גוש אמונים והדתי השואף למודל "הצבר". לאחר ניתוח הרובד הסמלי בסרט **ההסדר** (2000), הוא מסכם:

היהודי הישן אמנם מת, אך זהותו של מנחם עדיין אינה ברורה דיה: הלנו אתה או לצרינו? האם מתחת ליפי בלוריתו מסתתר חזונו המשיחי של הרב מלצר, או ממלכתיות בן-גוריונית? [...] אך נאמנותו של מנחם נתונה, בסופו של דבר, לדמוקרטיה הישראלית. הוא מזדקף אט־אט, ידיו מעל ראשו, וחיי ניצלים. הזרם המרכזי של הציונות הדתית זוכה לאמון קולנועי. על תנאי (עמ' 127).

קריאת הפרקים העוסקים במאה ה־21 מעידה על העושר והגיוון שמציע הקולנוע הישראלי במסגרת תמת הדת. יש לקוות לפרסום מחקרים נוספים שיעסקו בתמה זו על תקופותיה השונות, וכן בבמאים ראויים לדיון אשר נטו לעסוק בה בסרטיהם, כמו משה מזרחי, אבי נשר או יוסי מדמוני.

בזמן כתיבת שורות אלו, עלה לאקרנים הסרט המדובר **פינק ליידי** (ניר ברגמן ומינדי ארליך, 2025), ובטלוויזיה משודרת העונה השלישית של הסדרה **שבאבניקים** (אלירן מלכה ודני פארן, 2017-2025). נדמה כי "הגל התיאולוגי של הקולנוע הישראלי" ממשיך ומתפתח גם בשנת 2025. קריאה בספרו של אדם צחי משכללת את יכולת ההעמקה בסרטים העוסקים בתמת הדת ויש לברך עליו.

הערות

- 1 לצד מאמרים רבים שנכתבו בהקשר הזה, ניתן לציין שני חיבורים שביקשו להקיף תקופות נרחבות: ויטלזון, 2022; Peleg, 2016.

רשימת המקורות

- ויטלזון, י' (2022). **ייצוגה של הדתיות היהודית בקולנוע הישראלי מראשיתו ועד שנת 2000** [עבודה לשם קבלת תואר דוקטור]. אוניברסיטת בר-אילן.
- וניג, מ' (2011). **הקולנוע החרדי**. רסלינג.
- וניג, מ' (2021). **קולנוע משלהן**. רסלינג.
- פרצ'ק, ר' (1998). מעבר לגדר: הרגש הדתי בקולנוע הישראלי. בתוך נ' גרץ, א' לובין וג' נאמן (עורכים), **מבטים פיקטיביים – על קולנוע ישראלי**. (עמ' 328-341). האוניברסיטה הפתוחה.
- רוה, י' (2016, 26 בדצמבר). סיכום 2016: השנה שבה נמכרו שני מיליון כרטיסים לסרטים ישראליים. **סינמסקופ**. cinemascope.co.il/archives/25831
- ריבלין, י' (2005). ישם מדבר לאגם מים וארץ ציה למוצאי מים: על גלגולו של סמל מקראי בקולנוע הארץ-ישראלי. **אקדמות, ט"ו**, 61-80.
- רקנטי, י' (2009). **הציונות הדתית ואמנויות המסך: בית הספר 'מעלה', תלמידיו וסרטיהם כמקרה מבחן** [עבודה לשם קבלת תואר דוקטור] אוניברסיטת בר-אילן.
- שוויצר, א' (2017). **קולנוע ישראלי חדש**. כרמל.
- Ben-Zvi Morad, Y. (2018). From binding to crucifixion: The political role of Christian motifs in Israeli cinema. *Jewish Film & New Media*, 6(2), 137-157.
- Chyutin, D. (2015). Lifting the veil: Judaic-Themed Israeli cinema and spiritual aesthetics. *Jewish Film & New Media*, 3(1), 25-47.
- Duvdevani, S. (2013). Magical realism in Israeli cinema. In D. Gurevitch, E. Gomel & R. Graff (Eds.), *With both feet on the clouds: Fantasy and Israeli culture* (pp. 61-81). Academic Studies Press.
- Peleg, Y. (2016). *Directed by God: Jewishness in contemporary Israeli film and television*. University of Texas Press.
- Zanger, A. (2003). "Hole in the moon" or Zionism and the Binding (Ha-Ak'eda) Myth in Israeli cinema. *Shofar*, 22(1), 95-109.